

A MOHÁCSI TÖRÖKDOMB

PAP NORBERT – FODOR PÁL – KITANICS MÁTÉ –
MORVA TAMÁS – SZALAI GÁBOR – GYENIZSE PÉTER

THE TÖRÖKDOMB OF MOHÁCS

This paper addresses issues related to Törökdomb, the memorial place built by the Ottomans on the battlefield after the battle of Mohács, which has perished over time. In this battle, the army led by Hungarian and Czech King Louis II encountered the troops of Sultan Suleiman I. 12-15 thousand people lost their life in the battle on the Christian side, including the king and 5-6 thousand Czech infantrymen. The artificial hill was erected in Roman times next to a military road, but it gained special importance as a legendary site only after the battle in 1526, where Sultan Suleiman prayed for victory and watched the battle. The hill has played an important role as a memorial place for several centuries, which has undergone significant changes over time. Research into the battle of Mohács and the military landscape raises a complex set of problems; among other things, the scene of the battle is hotly debated. The findings of studies relying on historical sources, old maps, previous archaeological documentations, folk memory and on-site geographical investigations can pave the way not only for a more realistic assessment of the military landscape, but they can reveal much about the social changes of the last 500 years as well as the changing views on the battle and Hungarian identity.

Keywords: Hungarian-Ottoman military history, historical memory, landscape history

Mohács neve elsősorban az 1526. évi, történelmi jelentőségű csatáról ismert. Az I. Szulejmán szultán és Ibrahim nagyvezír irányítása alatt álló mintegy 60 ezer fős oszmán sereg augusztus 29-én ért a harcmezőre. A Jagelló-házból származó II. Lajos magyar és cseh király, valamint a Tomori Pál kalocsai érsek és Szapolyai György vezette keresztény (magyar, cseh, horvát, lengyel és más közép-európai népek fiait felvonultató), 25–27 ezres hadsereg megütközött az oszmánokkal, és bár bátran helytállt, az egyenlőtlen harcban végül vereséget szenvedett. Az utókor ítélete szerint mindez megpecsételte a középkori Magyar Királyság sorsát. A csata nem csupán súlyos anyagi és emberi veszteségeket okozott a közép-európai

Fodor Pál, az MTA doktora, főigazgató, MTA BTK. Gyenizse Péter, docens, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék. Kitanics Máté, tudományos munkatárs, MTA BTK TTI, Turkológiai Témacsoport. Morva Tamás, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Térképészeti és Geoinformatikai Tanszék. Pap Norbert, az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Politikai Földrajzi, Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszék, tudományos tanácsadó, MTA BTK TTI. Szalai Gábor, tudományos segédmunkatárs, MTA BTK TTI. A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Kiválósági Együttműködési Programjának „Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” című (az MTA BTK és a Pécsi Tudományegyetem együttműködésében megvalósuló) projektje keretében készült.

keresztény államoknak, de, úgy tűnik, kitörölhetetlenül rányomta bélyegét a magyar nemzeti és a mohácsi lokális identitásra is. Emlékezete majdnem 500 éve foglalkoztatja az utódokat; a reflexiók szinte a csatával egy időben megjelentek és napjainkig jelen vannak. Azon a helyen, ahol a hatalmas veszteségekkel járó harc bekövetkezett, a becslések szerint 12-15 ezer keresztény halottat temettek el. Az oszmán seregben elesett jelentős számú katonát is helyben hantolták el. Az oszmánok szemében Mohács történelmük egyik legnagyobb győzelmét jelképezte, így őket is foglalkoztatta az esemény helye és emlékezete. A Mohácsra látogató keresztények, valamint a török és bosnyák muszlimok egyaránt az 1526. évi csata helyszínéként tekintettek rá, és annak megfelelően értékelték annak tájképi elemeit is.

Ugyanakkor a mohácsi síkság több hadtörténeti esemény és törekvés lenyomatait hordozza, amelyekhez antropogén tájképi elemek is kapcsolódnak. Az egykori hadviselők – a győztesek és a vesztesek is – többféleképpen formálták a környezetet, miközben elhelyezték benne emlékezeti építményeiket. A különböző korok katonai tevékenysége és azok emlékezete így összekapcsolódott, részben hatott is egymásra. A csatatáj szimbolikus tartalmakat hordozó elemei közül némelyik legalább a római időkig nyúlik vissza. A 16–17. században több ütközetet vívtak ezen a helyen, s ezek nyomai egymásra rétegződtek, nehezítve a tisztánlátást. A katonai emlékezet szempontjából különböző korú elemekből álló, „hibrid” katonai táj alakult ki. Az emlékezés és emlékeztetés eszközei, módjai és helyszínei többször is változtak az elmúlt 500 évben, a mohácsi sík más és más táji elemeit kitüntetve. A helyi közösség és a központi kormányzat törekvései egyaránt hatottak a kultúrtáj fejlődésére.

Az emlékezeti létesítmények közös jellemzője az erőteljes szakralitás, kifejezve, hogy a szembenállás civilizációs jellegű volt. Az 1816-ban emelt csatatéri emlékkápolna a mohácsi temetőben áll. A mohácsi főtéren álló, befejezetlenül maradt fogadalmi emléktemplom az ütközet 400 éves évfordulójára épült. A 450 éves megemlékezésekre készült el 1976-ban Sátorhelyen, az 1960–70-es években feltárt tömegsírok környezetében a Sátorhelyi Történelmi Emlékhely, amely a létesítéskor vallási jelképeket nem kapott, de a rendszerváltás után ott is felállítottak egy keresztet. A 2011-ben elkészült új látogatóközpont is erősen vallási jellegű szimbólumot hordoz, stilizáltan jeleníti meg a magyar Szent Koronát. A civilizációs ütközőpont jelleg mind a keresztény, mind pedig a török és muszlim szemléletben fennmaradt. Nem meglepő módon a szakralitás a török és egyben muszlim emlékezetet is áthatja. A csata győztesei által emelt, alább tárgyalandó emlékmű és emlékezeti gyakorlat időben megelőzi a fentebb említetteket. Így joggal vetődik fel a kérdés, hogy mennyiben tekinthető ez a keresztény gyakorlat előzményének, kiváltó okának, és vajon van-e a két oldal interpretációi között átfedés vagy összefüggés?

A mohácsi síknak az egyik legizgalmasabb és hosszú fejlődési periódust felmutató tájképi eleme a lapályból csak csekély mértékben kiemelkedő Törökdomb, amely legendás és napjainkra már csaknem teljesen elfelejtett helyszín, ahonnan a kortárs török feltételezések szerint I. Szulejmán a csatát figyelemmel kísérte, és ahol a győzelemért imádkozott. Jelen írásunkban ezt a kiemelkedést, a militarizált táj szimbolikus elemét egy többféle módszerrel végrehajtott vizsgálatban abból a szempontból elemezzük, hogy a különböző történelmi időszakokban milyen szerepeket tölthetett be, hogyan hasznosí-

tották, miképpen formálta a csata emlékezetét és mit mond el az elmúlt ötszáz évben lezajlott társadalmi változásokról.

Kutatástörténet

A katonai tevékenységek lenyomatait hordozó táj (*military landscape*: csatatáj) kutatása napjainkban a geográfia kedvelt témája. A vizsgálatok fontos kiindulópontja, hogy az egykor katonai célokra használt területek kapcsán milyen kérdéseket vet fel az (újra) hasznosítás, a megőrzés és a bemutatás. *Military Geographies* című alapvető művében Rachel Woodward az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok volt katonai területei hasznosításának kérdéseivel foglalkozik.¹ Vervloet és társai egy 17–18. századi holland védelmi rendszer megőrzésének és hasznosításának lehetőségeit taglalják.²

A turisztikai hasznosításra és a kulturális örökségre vonatkozó vizsgálatok is fontos előzményét képezik tanulmányunknak. A Máltán fellelhető brit koloniális örökség, az egykori flottatámaszpont egyes elemeinek turisztikai hasznosítását és a helyi identitásra gyakorolt hatását vizsgálta Tunbridge.³ Mohács a megosztó hatású csatateretek közé tartozik. Erre jó párhuzam az atlanti falnak a Csatorna-szigeteken kialakított részét képező német bunkerek megőrzésének és hasznosításának kérdése.⁴ A bunkerek a háttorzongató látnivalókra specializálódott ún. sötét turizmus (*dark tourism*) célpontjai és igen eltérő véleményeket váltanak ki az egykori háborús országokból érkező látogatókból. A mohácsi csatateret is felkeresik az egykor ellenséges oldalon álló népek képviselői, évente 25-30 ezer látogató.

Jelen munka előzményeként kiemelhető az 1566. évi szigetvári ostromhoz kapcsolódó csatatáj és kitüntetett pontja, a szultáni tábor kutatása, amely Szulejmán halála után emlékhely és zarándokközpont lett.⁵ Az itt követett módszertan a szigetvári táj vizsgálatában alkalmazott módszerekhez áll legközelebb.⁶

Az 1526. évi mohácsi csatára vonatkozó szakirodalom igen terjedelmes, amelynek bemutatására a terjedelmi korlátok miatt itt nincsen mód. A legfontosabb tanulmányok a csata helyével és lefolyásával, az 1526-os török hadjáratral és annak következményeivel foglalkoznak. Az írásokat részben történészek és hadtörténészek, részben régészek kö-

¹ Rachel Woodward: *Military Geographies*. London, 2004.

² Jelier A. J. Vervloet – Jan-Hein Nijman – Arjan J. Somsen: Planning for the Future; Towards a Sustainable Design and Land Use of an Ancient Flooded Military Defence Line. *Landscape and Urban Planning* 70 (2005) 153–163.

³ John E. Tunbridge: Malta: Reclaiming the Naval Heritage? *International Journal of Heritage Studies* 14 (2008) 449–466.

⁴ Gilly Carr: Shining a Light on Dark Tourism: German Bunkers in the British Channel Islands. *Public Archaeology* 9 (2010) 64–84.

⁵ Pap Norbert et al.: Finding the Tomb of Suleiman the Magnificent in Szigetvár, Hungary: Historical, Geophysical and Archeological Investigations. *Die Erde* 146 (2015) 289–303.

⁶ *Szulejmán szultán Szigetváron. A szigetvári kutatások 2013–2016 között.* Szerk. Pap Norbert – Fodor Pál. Pécs, 2017.

zölték.⁷ A csata szakirodalma nagyrészt nem az ütközetről, hanem inkább annak következményeiről és a lehetséges értelmezésekről szól.⁸ Ezek a viták a magyar nemzeti kérdésekről visszahatnak a csataterőről folyó diskurzusra, a csataterre utaló emlékezeti terekre és objektumokra is.

A földrajzi környezettel kapcsolatos kutatás elsősorban a csata konkrét helyével kapcsolatban kialakult vitákra, illetve a szembenálló hadseregek lehetséges hadrendjére koncentrált. Ennek lényege, hogy a mohácsi síkság mely részén lehetett a csata centruma. Földvár falu, amely a résztvevő Brodarics István leírásában az ütközet központi helyeként szerepel, egyelőre nem azonosítható be egyértelműen. Az elmúlt több mint egy évszázadban több helyszín is felmerült, de az írott források információit és a régészeti jelenségeket egységes rendszerben még senkinek sem sikerült értelmeznie. A kérdés tisztázása további kutatásokat igényel. A csatával kapcsolatos szakirodalom egyik központi kérdése a Törökdomb szerepe a csata menetében és a hadrend kialakításában.

A Törökdombmal kapcsolatos változó kutatói álláspontot a történelmi hagyományhoz, illetve a helyi mondákhoz való viszonyulás is alakította. Az 1910-es évekig a Törökdomb legitimitációja szilárd volt, úgy tartották, ennek közvetlen környékén zajlott a csata.⁹ A halmon a 400 éves évforduló kapcsán folytatott régészeti kutatások nem igazolták a várakozásokat, miszerint ezen a helyen temették volna el az oszmán halottakat.¹⁰ Ezt követően több kutató is felvetette, hogy az ütközet a hagyomány által számon tartott helyszíntől délebbre, a Borza patak környékén vagy még attól is délebbre, akár az országhatáron túli területeken is lehetett.¹¹ Az 1960-as évektől a közeli Sátorhely mellett felfedezett tömegsírok környezete új helyszínre irányította a figyelmet.¹² A 450 éves megemlékezésekre a feltárt tömegsírok helyén elkészült a Mohácsi Történelmi Emlékhely, amely a megemlékezések fő színterévé vált, és az egykori harctér hiteles részeként a Törökdomb egykori szerepét vette át. A legutóbbi időkből az utóbbi hely szerepével kapcsolatban B. Szabó János arra az álláspontra helyezkedett, hogy a csatát követően az oszmán hadsereg

- ⁷ Kápolnai Pauer István: A mohácsi hadjárat 1526-ban. *Hadtörténelmi Közlemények* 2 (1889) 177–208., 440–462.; Gergely Endre: Ásatások a mohácsi csataterén (1924, 1925). In: *Mohács emlékkönyv 1926*. Szerk. Lukinich Imre. Bp., 1926. 349–360.; Gyalóky Jenő: A mohácsi csata. In: *Mohács emlékkönyv*, 193–276.; Bende Lajos: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 13 (1966) 532–567.; Szakály Ferenc: *A mohácsi csata*. Bp., 1975.; Perjés Géza: *Mohács*. Bp., 1979.; B. Szabó János: *A mohácsi csata*. Bp., 2006.; Papp László: A mohácsi csatater kutatása. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960*. Pécs, 1961. 197–253.; Bertók Gábor–Polgár Balázs: A mohácsi csatater és a középkori Földvár falu régészeti kutatása. *Hadtörténelmi Közlemények* 124 (2011) 919–928.
- ⁸ Fodor Pál: *The Unbearable Weight of Empire. The Ottomans in Central Europe – A Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566)*. Bp., 2015.
- ⁹ Kápolnai Pauer: A mohácsi hadjárat, 177–208., 440–462.; Leopold Kupelwieser: *Ungarns Kämpfe mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács*. Wien–Leipzig. 1895; Németh Béla: *Baranya Szent Istvántól a jelenkorig*. (Várady F.: Baranya múltja és jelenje. II. k.) Pécs, 1898.; Szurmay Sándor: *A mohácsi hadjárat 1526-ban. Térkép-vázlattal, rajzmelléklettel*. Bp., 1901.; Ortvy Tivadar: *A mohácsi csata elvesztésének okai és következményei*. Bp., 1914.
- ¹⁰ Gergely: Ásatások.
- ¹¹ Gyalóky: A mohácsi csata, 193–276.; Bende: A mohácsi csata, 532–567.; Perjés: *Mohács*; Szakály: *A mohácsi csata*.
- ¹² Papp: A mohácsi csatater kutatása, 197–253.

a csatától északra verte fel táborát, és a Törökdomb valóban a szultán sátrának helye volt.¹³ Ezzel a halmot hosszabb idő után ismét visszaemelte a történelmi vitákba.

Vizsgálati módszerek

Vizsgálatainkban több módszert is alkalmaztunk. Számos írott forrás említi az 1526. évi mohácsi csatát követő évszázadokban a Törökdombot, amely sokáig fő tájékozódási pontja volt a csatateret felkereső látogatóknak. Az első magyar térkép, Lázár deáké is ábrázolja Mohácsot, azonosítva a csata helyével, de magára a Törökdombra nincs benne utalás. Használható térképi forrásanyag csak a 17. század végétől áll rendelkezésre. Ezek több-kevesebb részletességgel ábrázolják a területet, és fontos információkat hordoznak a csatater relatív elhelyezkedéséről, a terep elemeiről, feliratozásuk pedig árulkodik az itt élő népcsoportoknak a tájhoz való viszonyulásáról, név- és nyelvhasználati sajátosságairól. A terület korábbi régészeti kutatása több hasznos információval szolgált a Törökdomb korára, emberi használatára vonatkozóan. Ezt egészítette ki a terület bejárása és az ott tett megfigyelések. A kutatás során fontosnak tekintettük a népi emlékezet vizsgálatát is. Mivel a Törökdomb a 20. század folyamán fizikailag nagyrészt megsemmisült, azt tűztük ki célul, hogy primér források, leírások és térképek alapján, távérzékelési módszerekkel és geomorfológiai bejárással azonosítsuk annak eredeti kiterjedését, és kísérletet tegyünk fizikai paramétereinek meghatározására.

A Törökdomb az írott forrásokban

Az oszmánokkal vívott csaták, város és várostromok alkalmával a szultáni jelenlét vagy a felállított szultáni sátor emlékezete, időnként emlékezetének fizikai lenyomata több helyen is fennmaradt. Rigómezőn és a Szigetvár melletti Turbékön jelentős komplexumok jelölték meg a szultáni sátor helyét, amelyek az 1389. és 1566. évi ütközetek emlékműveiként is funkcionáltak. Magyarországon további szultáni jelenléttel összefüggő helyek emlékezete is ismert. Ha megnézzük ezek elnevezéseit és azt, hogy melyik uralkodóhoz kötődnek, akkor könnyű észrevenni, hogy I. Szulejmán szultán legnevezetesebb magyarországi hadjáratainak és hadi sikereinek helyszíneit rajzolják ki. Ezeket a Szulejmán útját és sátorozási helyeit jelölő és már a 16. századi oszmán-törökség szemében szentnek számító, többnyire magaslati helyeket vagy halmokat legtöbbször a *Hünkâr tepeszi* (Szultán- vagy Császárdomb) névvel illették. Az első valószínűleg Belgrádnál jött létre, és az 1521. évi ostrom és hódítás emlékét őrizte. Egy 16. század végi oszmán történetíró a következőképpen tekint vissza erre, amikor leírja III. Mehmed szultán 1596. évi belgrádi bevonulását: „A szultáni sátor(tábor)t régtől fogva a Császárdomb (Hünkâr depesi) néven ismertté vált szent helyen ütik fel. Az uralkodó elődei közül a jól védett Belgrádot elfoglaló, elhunyt és megbol-

¹³ B. Szabó: *A mohácsi csata*, 141. [Térkép.] Vö. uő: *Mohács. Régi kérdések, új válaszok*. Bp., 2015. 119–132.

dogult, szerencsés életű Szulejmán szultán kán – nyugodjék békében! – őfelségének állomáshelye volt. A magyarországi hadjáratokon a szultáni sátor(tábor)okat azon a kellemes és szerencsés helyen állítják fel.”¹⁴ A hely szentségét az is biztosította, hogy 1566-ban ugyanitt verték fel a Szigetvár alatt elhunyt és Isztambul felé szállított Szulejmán sátor(táborát), s előtte tartották meg a halotti szertartást Szelim, az új uralkodó részvételével.¹⁵ Az oszmán krónikások híradásai szerint a nagy hódító példáját nemcsak a későbbi szultánok – mint az említett III. Mehmed –, hanem a hadjáratok irányítására kinevezett nagyvezírek és főhadparancsnokok (*serdar, serasker*) is követték. Így például 1594 tavaszán a Bécs ellen induló Szinán nagyvezír, 1598-ban a Nagyvárad bevételeére készülő Szaturdzsi Mehmed pasa vagy a 17. század végi hadjáratok hadvezérei egyaránt a belgrádi Császárdombon állították fel sátorukat (hogy a nagy uralkodó szelleme segítse őket).¹⁶ Evlia Cselebi szerint Esztergom várától keletre, az elpusztult érseki város helyén szőlőskertek és kertek jöttek létre, amelyek egyik széle „Szulejmán kán dombjáig” (*Süleymân Hân depesi*) nyúlott; tehát az 1543-as (sikeres) ostrom egyik, a nagy uralkodóhoz társított helyszínét itt is a „Szultándomb” fogalomkörével jelölték meg.¹⁷ Ehhez hasonlóan Evlia Cselebi a Bécs melletti Schwechat szomszédságában ír le egy „Szulejmán kán sátorának vára” (*kal'a-i çarbâğ-ı cihân, ya'nî otağ-ı Süleymân Hân*, illetve *kal'a-i otağ-ı Süleymân Şah*) nevű helyet: állítólag itt állott 1529-ben a Bécset (hiába) ostromló Szulejmán szultán sátorvárosa, amely az utazó szerint a visszavonulás után a németek kezére jutott, akik – kifejezetten emlékezeti hely létrehozása céljából – maradandó anyagokból az egykori sátorvárost utánzó komplexumot építettek fel ugyanazon a helyen.¹⁸

Úgy véljük, hogy a szultán személyét övező különleges tisztelet miatt a csatákban a sereg vezetési pontja megkülönböztetett figyelmet élvezhetett, és a fentebbi példák arra utalnak, hogy hosszabb ideig emlékeztek és emlékeztettek is rá. Két helyen (Rigómezőn és Szigetvárott) igazolt, másutt (Belgrádnál) pedig több mint valószínű, hogy a szultáni

¹⁴ *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*. I. Yayına hazırlayan Ziya Yılmaz. Ankara, 2003. (Türk Tarih Kurumu Yayınları III/21) 135.

¹⁵ Selânikî Mustafa Efendi: *Tarih-i Selânikî*. Hazırlayan Mehmet İpşirli. İstanbul, 1989. 49–51.

¹⁶ Kâtib Çelebi: *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]* I. Neşre Hazırlayan Zeynep Aycibin. İstanbul, 2016. 41., 142. Vö. *Török történetírók* III. kötet (1566–1659). Ford. és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Bp., 1916. (Török-Magyarkori Történelmi Emlékek. Második Osztály: Írók. Török Történetírók III.) 220, 274.; Fekete Lajos: Hódoltságkori oszmanli-török helyneveink. *Századok* 57–58 (1923–1924) 616. A 17. század végi háborúk korából fennmaradt térképek alapján úgy tűnik, hogy ez a magaslat Nándorfehérvártól délre, a zserbnői hegy és vár (szerb Avala, török Havale) előterében húzódnak. Vö. Željko Škalamera – Marko Popović: Novi podaci sa plana Beograda iz 1683. In: *Godišnjak Grada Beograda*. Knj. 23. Beograd, 1976. 33–58.

¹⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. VI. Kitap. *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*. Hazırlayanlar Seyit Ali Kahraman–Yücel Dağlı. İstanbul, 2002. 171.; Vö. *Evlia Cselebi török világotató magyarországi utazásai (1660-1664)*. Ford. és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Bp., 1904. (Török-Magyarkori Történelmi Emlékek. Második osztály: Írók. Török Történetírók IV) 280.; Fekete: Hódoltságkori, 616.

¹⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. 7. Kitap. *Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*. Hazırlayanlar Yücel Dağlı–Seyit Ali Kahraman–Robert Dankoff. İstanbul, 2003. 89–92. Hiányos magyar fordítása: *Evlia Cselebi török világotató magyarországi utazásai (1664-1666)*. Ford. és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Bp., 1908. (Török-Magyarkori Történelmi Emlékek. Második osztály: Írók. Török Történetírók IV.) 152–155.

sátor helyét – az uralkodó halálával vagy tartózkodásával összefüggésben – szakrális helyként kezelték.¹⁹ Így talán nem alaptalanul gondoljuk, hogy a 16. századi Oszmán Birodalom egyik legnagyobb és legfontosabb katonai győzelme esetében is követték ezt a megjelenési gyakorlatot.

A mohácsi „csatatáj”, majd azon belül a Törökdomb képe több alkalommal is megjelent a 16–17. századi utazók leírásaiban. Hans Dernschwam 1555-ben, közvetlenül a mohácsi állomáshely előtt látta „Földvárt, ezt a valaha hírneves mezővárost is templomostul”.²⁰ Idősebb Stephan Gerlach 1573-ban, Konstantinápolyba tett utazásakor a következőképpen írta le a területet: „Nemsokára Mohács nevű mezővároshoz jöttünk; s lévén még időnk, nagyságos uram és én jó fél mérföldre, hintón mentünk azon helyre, hol a Magyarországon lakott utolsó király, Lajos, s vele harminczötezer embere, háromszázezer törökkel megütközött, megveretett, és elveszett. Ezen mező most részben pusztá, részben szántóföld. Ottlétünkör hullámoztak a kalászkok. Még láthatni az árkokat, hol az ágyuk állottak, s hová a halottakat temették”.²¹ Ekkoriban még nem állt az oszmán győzelmi emlékmű, így a csata emlékezetének megjelenítésében a síroknak és a közelebről nem részletezett árkoknak volt döntő szerepük.

Athanasio Georgiceo utazó száz évvel a csata után, 1626-ban kereste fel Mohácsot, majd Eszék felé tartva áthaladt a csatatéren. Útleírásában így számol be minderről: „...elindulva jobb oldalon nagyon szép tájat láttunk, bal oldalon pedig egy igen nagy tavat vízimadarakkal, bár csak kevés helyen volt benne víz. Ezt a tavat áradáskor a Duna fel szokta tölteni, és amikor pedig apad a folyó, bizonyos tavacsákban nagyon sok halat hagy hátra. E mellett a tó mellett, Mohácstól mintegy egy mérföldnyire volt egy kis domb, amelyet a janicsárok készítettek, amikor itt táborozott Szulejmán szultán, beásva magát, amint ma is meglátszik, amikor a népe legyőzte a nevezett Lajos királyt. Fél-mérföldnyire ettől a helytől bizonyos dombokon két templomot találtunk, romokban heverték, de igen szép helyen feküdtek, egymástól mintegy egy olasz mérföld távolságra.”²² Az utazó félre nem érthető módon beszél a Törökdombról a később Vizslaki-rétnek is nevezett tó, illetve mocsár szélén, és említi a legendát is, miszerint janicsárok emelték volna. A „beásva magát” formula pedig minden bizonnyal arra a körülményre utal, amit többen is említenek a helyszínrre látogatók közül: az emlékhelyet árkok vették körül.

Az emlékműről és alapításának időpontjáról elsőként Ibrahim Pecsevi, a pécsi születésű és a helyszínt jól ismerő török történetíró ad tájékoztatást az 1640-es években írt krónikájában. Az általa Szultán- vagy Császárdombnak (*Hünkar tepesi*) nevezett magaslatról a csata történetének elbeszélése közben emlékezik meg, és arról is beszámol, hogy a győzelem emlékére utóbb kioszkat építettek rajta, mellette pedig kutat ástak: „Amint az

¹⁹ Pap Norbert: Iszlám versus kereszténység – szimbolikus térfoglalás Szigetváron. In: *Szulejmán szultán Szigetváron*, 205–242.

²⁰ *Hans Dernschwam's Tagebuch. Einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*. Nach der Urschrift im Fugger-Archiv herausgegeben und erläutert von Franz Babinger. München–Leipzig, 1923. 267.; Vö. Hans Dernschwam: *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos. Bp., 1984. 492–493.

²¹ Szalay László: *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-dik században*. Pest, 1859. 222. Vö. újabb fordításával (enyhe stiláris különbségekkel): *Ungnád Dávid Konstantinápolyi utazásai*. Ford. Kovács József László. Bp., 1986. (Magyar ritkaságok) 121.

²² Tóth István György: Athanasio Georgiceo áruhás császári megbízott útleírása a magyarországi török hódoltságról, 1626-ból. *Századok* 132 (1998) 854.

iszlám boldogságos padisahja a mohácsi síkon álló, Szultándomb néven ismert magas dombhoz ért, lováról leszállt, a dombtetőre ment és egy trónszékre ült. Én, csekély értelmű szegény, az ezredik évet²³ megelőzően ifjúi hévvel és héjavadászat ürügyén bejártam azt a vidéket, és a magasságos Isten a megmondhatója, kétszer vagy háromszor is felmáshoztam arra a dombra, mert azt gondoltam, hogy szerencsét hoz, hisz arról a helyről egy hitharcos padisah fohászokodott az éghez. Vagyis igen magas volt, és fáradságos volt megmászni. Mostanában, amikor a megboldogult zászlóartó, Haszán pasa volt a budai beglerbég,²⁴ a dombtetőre fából egyszerű pavilonfélét készíttetett, mellette pedig kutat ásattott. A környező mezőből csak alig emelkedik ki; ebből is világosan megtapasztalhattuk, hogy ami biztos: az idő múlásával a világ sem állandó.”²⁵

Az 1663-ban erre utazó Henrik Ottendorf Mohács közelébe teszi a dombot, ahol szerinte Szulejmán sátra állt. Georgiceóhoz hasonlóan megerősített, árktolt helyszínről számol be, amely a következőképpen nézett ki: „Mohácson túl, fél mér földre, közel a Dunához, kimagasló dombon, nagy deszkaépület áll, mint egy kéj lak, és árokkal van körülveve. Közéleben egy mély kút is van. Annak emlékére emelték, hogy Szolimán itt állította fel sátrát és első táborát, mikor Lajos király ellen hadba vonult és őt legyőzte.”²⁶

Evlia Cselebi 1663-ban az általa Szultán- vagy Császárdombként (Hünkar tepesi) megnevezett helyszínen egy kioszkot látott, ahol imádkozni szoktak, s ahol a csata idején állítólag maga Szulejmán szultán is imádkozott a győzelemért: „Azt a helyet jelenleg Hünkar tepeszinék mondják. Mivel úgy tartják, hogy »az ima meghallgattatik«, felmennek rá és imádkoznak. Jelenleg a dombon egy fából készült kioszk van, melyet Haszán pasa budai vezír építtetett. Van egy bővízű kútja. Szulejmán kán e halmon imádkozott szétárt karokkal, s midőn az összes harcos áment mondott, láthatóvá váltak a hitetlen keresztiesek alakjai, s gázi Báli bég és Hüszrev bég előcsapatái a hitetlen sereggel csatázni kezdtek.” ... „A mi muszlim hitharcosaink közül vértanúvá lett negyvenezer mohamedán holttestét Szulejmán kán összegyűjtette, és a halotti imát a mohácsi vár közelében, az említett Szulejmán kán dombja néven ismert magas dombon mondták el felettük valamennyi hitharcos részvételével, és ott temették el őket. Jelenleg a zarándokok búcsújáróhelye. E zarándokhely tetején magas, fából készült pavilon áll; mellette életvizet adó kútforrás található, az összes jövő-menő ennek tiszta vizéből merítve űzi el szomjúságát, s közben a kerbelai sík²⁷ és a mohácsi mező vértanúinak kíván örök nyugodalmat. E zarándokhely négy oldalán árok van, melyet a kegyes alapítványok patrónusa, Haszán pasa budai vezír ásattott, mondván: »Az itt eltemetett vértanúkat állatok ne ráják össze.« Egyszóval, látogatásra érdemes hely. Sok száz kegyes muszlim

²³ 1591. október 19. – 1592. október 8.

²⁴ Adzsem Haszán pasáról van szó, aki valóban *mir-i alem*, azaz zászlóartó volt, mielőtt 1630 februárjától 1631. október elejéig betöltötte a budai beglerbégi posztot. Gévy Antal: *A' budai pasák*. Bécs, 1841. 29–30.

²⁵ Fodor Pál: Ibrahim Pecsevi leírása a mohácsi csatáról és II. Lajos király haláláról. In: „Nekünk mégis Mohács kell...” – II. Lajos király rejtélyes halála és különböző temetései. Szerk. Farkas Gábor Farkas – Szebelédi Zsolt – Varga Bernadett. Bp., 2016. 243.

²⁶ Henrik Ottendorf: *Budáról Belgrádba 1663. Ottendorf Henrik képes útleírása*. Ford. Hermann Egyed. Pécs, 1943. (Tolna Vármegye Múltjából 7) 54–55.

²⁷ Az iraki Kerbelánál 680. október 10-én vívta csatáját az Omajjád-dinasztia seregével Ali kalifa fia, Huszajn, aki követőinek maroknyi csapatával együtt elesett. A csata emléknepja a síták legnagyobb (gyász)ünnepe.

látta, és tanúskodott róla, hogy péntek éjjelente, valamint a kadr, a berát és mirádzs²⁸ éjszakáján sokszor világitott fény e negyvezzer vértanú fölött.”²⁹

Az 1686–1687. évi magyarországi hadjáratokkal kapcsolatos beszámolójában Giovanni Francesco Gemelli Careri katonatiszt Mohácstól nem messze egy famecsetből lett kápolnát ír le: „Mohácstól nem messze táboroztunk le, az ellenség pedig az általunk elhagyott helyen, az egykori famecsetből lett kápolna mellett, amit Szolimán emeltetett az elesett Lajos király és a maga győzelme emlékére, és a hamis próféta iránti hálájából elrendelte, hogy állandóan egy dervis imádkozzon ott.”³⁰

Szintén 1687-ben Tobias von Hasslingen vezérőrnagy a következőképpen írta le a helyszínt: „Felderítettük továbbá, hogy a mocsár mellett egy dombon (ami X^m-nél látható) megemlékezésül egy fa sátor van felépítve, ugyanis ezen a helyen állott a török császár sátra, amikor Lajos királlyal megütközött.”³¹

Paul Rycaut (1629–1700) angol diplomata a *The History of the Turks...* című munkájában az 1687. évi nagyharsányi csata kapcsán említette meg a helyet: „...ezt a győzelmet éppen azon a helyen érték el, ahol Lajos, az utolsó magyar király elpusztult, és ahol seregét Nagy Szulejmán szultán legyőzte, aki ennek emlékére fából mecsetet emeltetett [ott], amit évi nyolcszáz korona jövedelemmel látott el, hogy a dervisek – akik a török szerzetesek egy csoportja – napi áhítataikat és imáikat végezzék azon a helyen.”³²

Vályi András 1799-ben megjelent országleírásában a közeli Nagynyárád bemutatásához kapcsolódva megjelenik a Törökdomb is, mint „mái napig is a' sántzok, és kezek által felemeltetett Halom látszatik, (melly a' Tsászár sáтора helyének mondatik)”.³³ Joseph von Hammer-Purgstall az Oszmán Birodalom történetéről 1828-ban kiadott munkájában említi a Földvár puszta közelében, Sátorhelyen álló dombot, amelyen Szulejmán sáтора állt. Közlése szerint a domb lábánál kiépített kutat a helyiek „Török-Kutya”-nak nevezték, a domb tetején pedig ekkor még látszottak egy épületrom alapjai.³⁴

A vita arról, hogy a forrásokban megjelenő Császárdomb és a Törökdomb ugyanaz, vagy két különböző objektum-e, legalább száz éve zajlik a szakirodalomban. Gergely Endre, aki ásatásokat folytatott a Törökdombon, úgy gondolta, hogy a török források Császárdombját nem ott, hanem Majstól délkeletre, mintegy másfél kilométer távolságra egy bástyaszerű magaslaton kell keresni.³⁵ Ugyanakkor elismerte, hogy erre semmiféle adat

²⁸ Kadr (elrendelés) éjszakája: Ramazán hó 27-ike, amikor a Korán leszállt az égből, és Gábrriel arkangyal ki nyilatkozta Mohamednek. Berát (megbocsájtás) éjszakája: a Sábán hó 14. és 15. napja közötti szent éjszaka. Mirádzs (Mohamed égi utazásának) éjszakája: Redzseb hó 26.

²⁹ Evliyâ Çelebi *Seyahatnâmesi*, VI. *Kitap*, 112–113. Karácson Imre hiányos és hibás fordítása: *Evlia Cselebi török világotató*, I. 192., 194.

³⁰ Giovanni Francesco Gemelli Careri: Beszámoló a magyarországi hadjáratokról. *Hadtörténelmi Közlemények* 115 (2002) 413.

³¹ Kuti István – Újvári András: Mohács hadibázisának védelme 1687-ben. In: *Előadások és tanulmányok a török elleni visszafoglaló háborúk történetéből 1686–1688*. Szerk. Szita László. Pécs, 1989. 79.

³² Paul Rycaut: *The History of the Turks. Beginning with the Year 1679*. London, 1700. 245. (Köszönjük Polgár Balázsnek, hogy felhívta figyelmünket erre a forrásra.)

³³ Vályi András: *Magyar országnak leírása*. 2. kötet. Buda, 1799. 689.

³⁴ Joseph von Hammer: *Geschichte des osmanischen Reiches... Dritter Band... 1520–1574*. Pest, 1828. 636–637.

³⁵ Gergely: Ásatások, 349–360.

sem utal. Papp László úgy vélte, hogy a Császárdomb a buziglicai elágazástól északnyugatra, három kilométer távolságra fekvő mersei magaslat,³⁶ a Törökdomb pedig nem más, mint a csata utáni szultáni sátorozási hely. Egy harmadik feltételezés úgy szól, hogy a Császárdomb a nagynyárádi templom környezete lehetett.³⁷ A Kuti–Újvári szerzőpáros Tobias von Hasslingen vezérőrnagy 1687. évi naplójából közöl részleteket, és a visszaemlékezés alapján úgy véli, hogy a kioszk leírt helyszíne a nyárádi Töröksánc helye lehet, így a későbbi templom a kioszk helyére épült.³⁸

A forrásokból kirajzolódó kép alapján viszont a győzelmi emlékmű a forgalmas eszék-budai országút mentén épült egy kis kiemelkedésen, a Duna mentén kialakult, nagy kiterjedésű vizes galériaterület partján. Az emlékezésnek helyt adó épület fából készült, és a közelében kút állt. Az emlékerteret árkok szegélyezték. Két forrás utal arra, hogy az emlék-, illetve pihenőhelyen dervis(ek) teljesítettek volna vallási szolgálatot, de ez – a többi, különösen a török források tanúságtétele fényében – egyelőre nem igazolható. Keresztény források említik először, hogy ezen a kiemelkedésen állt volna a szultán sátra, ezzel szemben egyes török források azt hangsúlyozzák, hogy a szultán ott imádkozott, és nem említenek sátort (jóllehet, mint láttuk, a Császárdomb név másutt általában Szulejmán sátorhelyével kapcsolódik össze). A források egy része az épületet fából készült mecsetnek mondja, és azzal is vallási szerepét hangsúlyozza, hogy ismeretei szerint a felszabadító háborúk idején kápolnának szentelték volna fel. A kút szerepét illetően így felmerül az elemzőben, hogy az utazók és állataik vízellátása mellett szakrális, a rituális tisztálkodással összefüggő szerepe is lehetett.

Szulejmánnak a közeli Szigetváron korábban már kialakult egy emlékhelye, azon a helyen, ahol 1566-ban meghalt. A mohácsi Szulejmán-emlékmű később létesült, ugyanakkor hasonló, részint politikai, részint szakrális funkciót töltött be. A két emlékhely közötti hasonlóságok a következők:

- nagy oszmán katonai győzelmek (1526, 1566) emlékművei;
- Szulejmán szultánnak állítanak emléket;
- vallási tartalmat kapnak azáltal, hogy dervisek gondozzák (Szigetvár), illetve hogy fontos muszlim csatákra történő emlékezés céljából imahelyként szolgál (Mohács);
- zarándokhelyként működnek – az „iszlám földje” (*darü'l-islam*) kiterjesztését ünneplik;
- a felszabadító háborúk idején Turbékön és Mohácson egyaránt felmerült a spirituális visszafoglalás igénye: Turbékön Máriának szentelt kápolna jött létre, míg a Törökdombon a források szintén utalnak egy kápolna létrejöttére, a hozzá kapcsolódó kultuszról azonban egyelőre nincs hitelt érdemlő információ.

Ugyanakkor a különbségek is jelentősek, amelyek viszont az emlékhelyek jellegéből és az építetők súlyából következnek. Turbék létrehozatala körül a birodalom korabeli nagyvezíre, míg a mohácsié körül „csak” egy jóval későbbi, 17. századi budai beglerbég bábáskodott. Szigetvár a szultán halálozási helye, Mohács viszont „csak egy” a győztes csaták helyszínei közül – még ha talán a legjelentősebb is. Turbékön a bővebb pénzügyi

³⁶ Papp: A mohácsi csatátér kutatása, 197–253.

³⁷ Kuti–Újvári: Mohács hadibázisának védelme.

³⁸ Uo. 79–81.

források tartós anyagból épült épületeket, erődítményt és zarándoktelepülést eredményeztek, míg a mohácsi „Császárdomb” csak egy faépületet és kutat kapott, ami zarándokhelyként is jóval kisebb vonzerőt tudott gyakorolni. A szerényebb kivitelezés dacára a mohácsinak is megvolt a maga jelentősége: azok közé a „kilométerkövek” közé tartozott, amelyek a korabeli muszlimok számára Szulejmán magyarországi hódításainak főútvonalt rajzolták ki. Az észak-balkáni és a magyarországi török hódoltság területén számtalan muszlim zarándokhely jött létre különböző vallási emberek (dervisek, „szentemberek”) sírjai körül. Aligha véletlen, hogy a csekély számú „világi eredetű” zarándokhely vagy Szulejmánhoz, vagy a Magyarország megtörésében kulcsszerepet játszott hadvezérekhez kapcsolódik. A Szulejmánra emlékeztető Császárdombok mellett így vált zarándokhellyé a mohácsi sikerből döntő részt vállaló Báli bég temetkezési helye az Al-Dunánál, Szendrő és Belgrád között.³⁹ Ami viszont közös a szigetvári és a mohácsi török emlékhelyben: mindkettő emlékezete még sokáig fennmaradt, és vallási tartalommal töltődött meg az oszmán uralom lehayatlását követően is.

A Törökdomb történeti térképeken

A Törökdomb (Türkenhügel, Sátoristi) térképi ábrázolásai a források fontos és különösen érdekes csoportját képezik. Mivel részben katonai célokra vagy a birtokviszonyok megállapítására készültek, a hitelesség fontos szempont volt a készítésüknél. A térképi jelek és a feliratozás a változások fontos vizuális lenyomatait hordozzák. A térképek visszautalnak a korábbi állapotokra és a földrajzi, környezeti körülményekre.

A Törökdomb első ábrázolásai közé tartozik a török elleni keresztény hadak Mohács és Baranyavár közötti, 1691. júniusi táborozásának helyszínét rögzítő rajz. Ezen a domb Wachthügel [Ördomb] felirattal, közvetlenül a Mohács–Baranyavár főút Duna felé eső oldalán látható (1. ábra/A),⁴⁰ és az elnevezéssel visszautal a hely eredeti funkciójára.

Mikoviny Sámuel Bács vármegyét ábrázoló, 1720 és 1725 közé datálható térképén a Törökdombot mint Szulejmán sátrának helyét ábrázolta *Solman Tentorii Shanzense* felirattal (1. ábra/B).⁴¹

³⁹ „A szendrői vár zarándokhelyének dicsérete. Először is a város nyugati oldalán egy széles, magasra nyúló domb van. Ott [van] a vértanúk zarándokhelye. Azonkívül a várostól nyugatra, fél óra távolságra, Belgrád felé a Duna partján, egy magas dombon [található] Gázi Báli bég zarándokhelye ... A 933. évben (1526–27) lett vértanú, s e kolostorban van eltemetve. Jelenleg is a tiszteletre méltó dervisek olyan kolostora, ahová az érző szívűek zarándokolnak.” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. 5. Kısım. Topkapı Sarayı Bağdat 307 Yazmasının Transkripsiyonu–Dizini*. Hazırlayanlar Yücel Dağlı–Seyit Ali Kahraman–İbrahim Sezgin. İstanbul, 2001. 318. A kérdérről bővebben lásd Fodor Pál megjelenés alatt álló tanulmányát: A „hitharc oroslánja”, Jahja pasaoglu Báli Bég (?–1527). Terjeszkedés és tartományi elit az Oszmán Birodalom európai határvidékén a 16. század elején.

⁴⁰ H III c 182/37 – Veldt Lager zwischen Mohaz und Baranuiwar den 15. July 1691. (Hadtörténeti Intézet és Múzeum.)

⁴¹ MTA TK Mo. 1. – Mikoviny Sámuel térképe: Comitatus Bacsiensis Pars.

Egy újabb dokumentum, amely feltünteti a Törökdombot, a Vötter-féle 1766-os,⁴² illetve a feltehetőleg az 1770-es évekre datálható térkép,⁴³ amelyeken Sháturyx és Scaturigo felirat és rajtuk keresztény kápolna jele is szerepel (1. ábra/C és D). Polgár Balázs felveti, hogy az emlékhely 1687-ben megsemmisült.⁴⁴ A fellelt és bemutatott térképi források, valamint Careri fentebb idézett tájékoztatása alapján azonban úgy véljük, hogy az objektum tovább létezett, ugyanakkor szerepe átalakult olyan módon, hogy szimbolikusan ellensúlyozza az eredeti emlékezeti funkciót.

Mint láthatjuk, az emlékhely nevei az első ábrázolásokon délszláv formában szerepelnek (Sháturyx,⁴⁵ Satoristi⁴⁶), ami arra utalhat, hogy a területen élő, részben a törököt is túlélt déli szláv népesség névhasználatát és felfogását közvetítik (1. ábra/C és E). Eszerint a helyi emlékezetben az a felfogás vált uralkodóvá, hogy a domb az a hely, ahol a szultán a sátrát felverte. A sátorra utaló elnevezés akkor szakad el a Törökdombtól véglegesen, amikor ettől nyugatra, mintegy 2,5 kilométer távolságban felépül a mai Sátorhely települési alapját képező uradalmi központ. Ennek lenyomatát hordozza többek között az az 1838-as térkép is,⁴⁷ amely Török Halom néven emlegeti a kiemelkedést, miközben mellette megjelenik Sátoristye néven az említett uradalmi központ is, amely „magával viszi” az elnevezést, sőt a csatára vonatkozó emlékezeti funkciók egy részét is (1. ábra/G). Ezzel függ össze, hogy a II. katonai felmérés térképlapján az 1526. évi csata emlékjele (keresztbe tett kardok évszámmal) már Sátorhely település mellé kerül (1. ábra/I).⁴⁸ A német elnevezés, amely a magyar Törökdomb fordítása [Türkenhügel], a III. katonai felmérésen tűnik fel először, és részben összefügg a környéken élő, nagyszámú németiség névhasználatával, de még inkább a térképészeti munkát végző személyzet nyelvhasználatával, illetve a katonai nyelvvel (1. ábra/H).⁴⁹

A Törökdombhoz kapcsolt térképi jelölések az elnevezésen és a kápolna stilizált ábrázolásán túl olyan kettős keresztet, amelyek templomra/kápolnára utalnak. A rendelkezésre álló térképi állomány alapján annyi állapítható meg, hogy az 1770-es évekig valószínűleg még állhatott az a kápolna, amelyet a felszabadító háborúk idején, feltehetőleg 1687-ben szenteltek fel, és amiről a már említett Giovanni Francesco Gemelli Careri is tanúságot tesz. Az I. katonai felmérésen (1783) a kápolnát már nem ábrázolják. A továbbiakban a sorban következő Duna mappáció 1827-ben felvett vonatkozó szelvényén (1.

⁴² HU MNL OL E 156-a. – Fasc. 168. – No. 038/a. – Márffy István királyi kamarauradalmi prefektus által készített urbarialis összeírás (1766. június 27.) (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára).

⁴³ S-11-No. 50. – Delineatio praedii Földvár in regio camerali dominio Belle ejusdemque districtu Nyaradiensi situati... (1775 k.) (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára).

⁴⁴ Polgár Balázs: Az 1526. évi mohácsi csata régészete és a kutatás újabb perspektívája. In: *Hadi és más nevezetes történetek*. Szerk. Kincses Katalin Mária. Bp., 2018. 405-415.

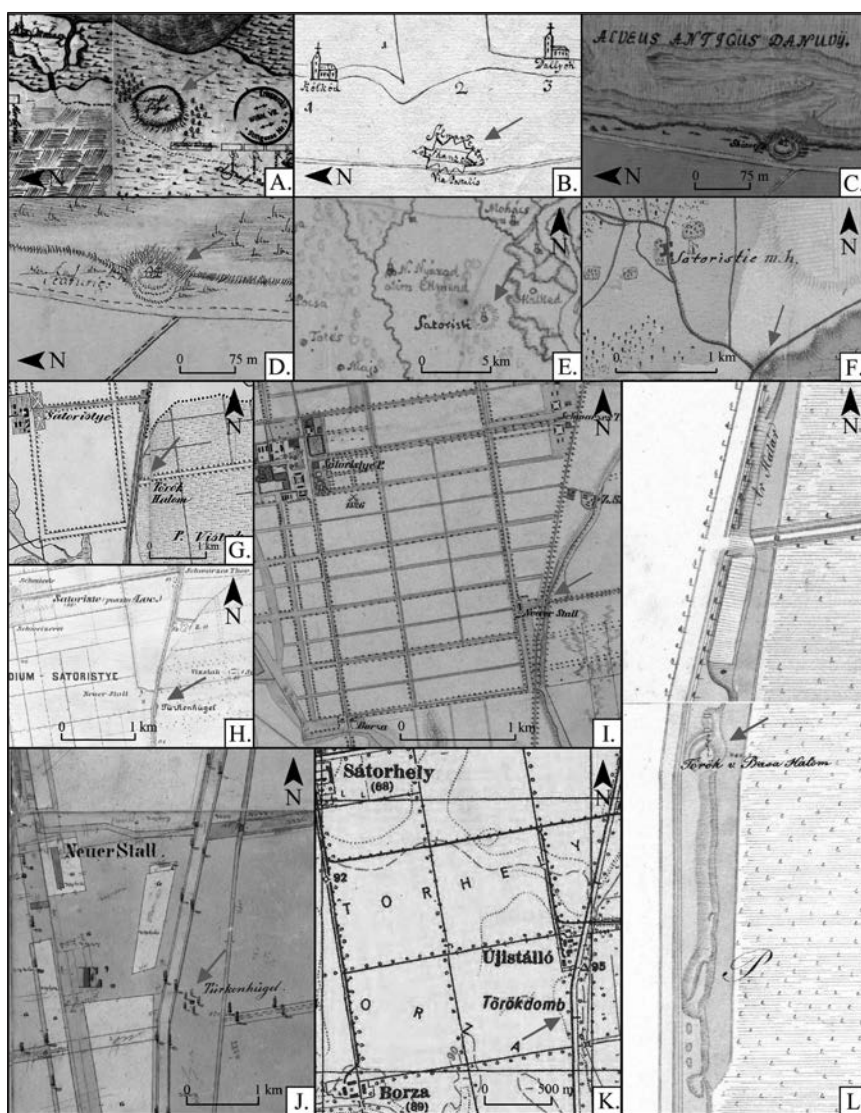
⁴⁵ HU MNL OL E 156-a. – Fasc. 168. – No. 038/a. – Márffy István királyi kamarauradalmi prefektus által készített urbarialis összeírás (1766. június 27.) (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára).

⁴⁶ TK 244 – Baranya vármegye térképe (1769 k.) (Országos Széchényi Könyvtár kéziratos térképek).

⁴⁷ B IX a 1441 – Baranya Vármegye Föld Abrosza (1838) (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum).

⁴⁸ Második Katonai Felmérés (1806–1869).

⁴⁹ Harmadik Katonai Felmérés (1869–1887).

1. ábra: A) A Török domb mint Órdomb (Wachthügel) 1691-ben; B) Comitatus Bacsiensis Pars, Mikoviny S. 1725 (?); C) A Török domb Sháturix felirattal és kereszttel a Vötter-féle 1766-os térképen; D) A Török domb Scaturigo felirattal és kereszttel egy 1775 (?)-ös térképen; E) A Török domb Sátoristi felirattal és kápolna jelzésével 1769 körül; F) A Török domb és Sátorhely (Satoristie) az I. katonai felmérésen (1783); G) A Török domb mint Török Halom és Sátoristye „Baranya megye Föld Abraszán” 1838-ban, H) Sátoristye pusztája és környéke a III. katonai felmérésen (1880); I) A Török domb Türkenhügel felirattal és Sátoristye pusztája a II. katonai felmérésen (1858); J) A Török domb Türkenhügel felirattal a kataszteri térképen a 19. század második feléből; K) A Török domb és Sátorhely az 1941. évi katonai felmérésen; L) A Török domb Török vagy Basa Halom felirattal a Duna mappáción az 1830-as évekből. Szerkesztette: Morva Tamás

ábra/L),⁵⁰ az 1838-as Baranya vármegye „Föld Abroszán” és az egyébként igen részletes és megbízható II. katonai felmérés térképlapján sem szerepel, így pusztulását, felhagyását a 18. század középső harmadára tehetjük. A kérdés eldöntése további, levéltári és régészeti vizsgálatot igényel.

Az emlékhely legtartósabb, leginkább időtálló elemének a Haszán pasa utasítására 1630–31-ben épült kút tűnik. A Törökdomb kútja még az 1854–56-ban⁵¹ készült kataszteri térképen is szerepel idealizált formában (1. ábra/J). A kút öt árnyat adó fa veszi közre, jelölve, hogy az utazásban megfáradtakat árnyék és víz várja ezen a helyen. Mivel egyelőre nincs információnk arról, hogy ástak volna másik kútat a területen, azt kell feltelegeznünk, hogy a térképek az eredeti kútat ábrázolták, amire számos népmonda is utal.

Régészeti vizsgálatok a Törökdombon

A Törökdomb egy mesterséges kiemelkedés a mohácsi síkságon. A halmot eredetileg minden bizonnyal egy a római hadiút keleti oldalán, a mocsár partján álló építmény létrejötte indokolhatta. Visy Zsolt úgy vélte, hogy a megfigyelt régészeti jelenségek alapján a részben mesterséges földhalom ovális alakú, mintegy 25x32 méteres képződmény lehetett. A halmot árok vehette körül, amelynek átmérője észak-déli irányban 65 méter lehetett. A jellegzetes római technikával épült falmaradvány, a római épület járósíntje és a halom déli oldalán római kori temetkezésre utaló jelenségek mind azt a koncepciót erősítik, hogy egy, a limeshez kapcsolódó, katonai célokat szolgáló létesítmény épült itt a késő római időszakban. Az előbbiekből nyilvánvaló, hogy a Törökdombot mint emberkéz alkotta halmot nem a törökök alakították ki. Visy is hangsúlyozta, hogy Szulejmánnal és az oszmánokkal való összekapcsolása és Törökdombként való emlegetése minden bizonnyal 16–18. századi konstrukció.⁵²

A római időket követően nincs információnk arról, hogy lehetett-e a halomnak bármi szerepe, de mivel stratégiai fontosságú helyen, a hadiút mentén feküdt, nem zárhatjuk ki teljesen. A népvándorlás-kor idején a tájat katonai szempontból egy másik, közelben létesített objektum uralhatta, az a földvár, amely talán az 1526-os csatában központi szerepet játszott Földvár falunak a névadója is lehetett. Szerepe hasonló volt, mint korábban a Törökdomb helyén épült római erődítménynek: a hadiutat ellenőrizte, illetve biztosította. Visy felvetette, hogy Földvár település elnevezésének eredete összefügghetett a római kori *burgus* maradványaival is.⁵³ A kérdés egyértelműen nem dönthető el, az elnevezésnek mindkét változata elfogadható.

A Törökdombnak az 1526. évi csatában betöltött szerepére utaló régészeti bizonyíték ezidáig nem került elő, annak ellenére, hogy a kutatók erőfeszítéseket tettek igazolására.⁵⁴ Hangsúlyoznunk kell, hogy az emlékezeti jellegű török források szerint a halomnak az

⁵⁰ S 80 – Duna. - No. 126/1-1757 – Duna-mappáció (1830–1840) (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára).

⁵¹ Kataszteri térképek (XIX. század).

⁵² Visy Zolt: *A Ripa Pannonica Magyarországon*. Bp., 2000.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Gergely: *Ásatások*, 349–360.

volt a szerepe, hogy a szultán felment rá és ott imádkozott, esetleg onnan megfigyelést végzett. A csatát illető kortárs leírásokban ugyanakkor ilyen jellegű említés nem bukkant fel. A keresztény mondák és egy-két szakértő feltételezése szerint esetleg a szultán sátra állhatott itt, de ennek sem látjuk különösebb valószínűségét a szultáni sátor hatalmas helyigénye miatt. Ugyanakkor a csata során pusztán a kiemelkedés stratégiai jelentősége miatt lehetett a csata valamely szakaszában megfigyelési vagy vezérlési pontja az oszmán seregnek, ennek viszont nem feltétlenül kerülhet elő bizonyítéka.

Az Evlia Cselebi által a csata után mintegy 140 évvel hallott és lejegyzett történet, miszerint a csatában elesett muszlim harcosokat a halom köré temették, és hogy a négyoldali körülárkolást az indokolta, hogy megvédjék a holttesteket az állatoktól, nem igazolódott be. A domb környezetében nem került elő oszmán korból származó, nagyszámú holttest. A monda megerősíti viszont a római korból fennmaradt sánc kiterjedt voltát, jelentős méreteit.

A Haszán budai pasa által épített emlékhely létezésének régészeti kutatásával is komoly problémák adódnak. A halom pusztulásának előrehaladása miatt rosszak a zarándokhely épületének/épületeinek feltárási esélyei. Ugyanakkor egy nagyon fontos bizonyíték mégis előkerült. 1974-ben állampolgári bejelentésre Kiss Attila régész kiszállt a Törökdombhoz, ugyanis földmunka végzése közben régészeti objektum került elő a domb keleti oldalán. Egy kút maradványait figyelte meg, melyet (állatnyomos és hurokmintás) római téglából építettek, de a téglákat jellegzetes török habarcs fogta össze.⁵⁵ A spontán feltárás a földmunka által létrehozott szinttől mintegy 350 cm mélységig zajlott, ami a domb akkori tetejétől mintegy 9,5-10 méter mélységet jelentett. A feltárást nem folytat-

2. ábra. Mocsaras táj a Törökdomb keleti oldalán (2018. április). Fotó: Szalai Gábor

⁵⁵ Kiss Attila: *Jelentés*. Pécs, 1974.

ták, ezért nem tudjuk, hogy a kút alján milyen leletanyag lehet. A kút környezetében a régész több helyen is késő középkori kerámia-anyagot figyelt meg. A dokumentációban Kiss megemlíti, hogy ez lehetett a Pecsevi és Ottendorf által is említett „mély kút”.

A Törökdomb területének régészeti bizonyítékai arra utalnak, hogy egy római kori katonai létesítmény, *burgus*, azaz megfigyelőtorony állt itt. Az 1526. évben nyert jelentős szimbolikus értelmet, azonban csak évtizedekkel később vált a csata és Szulejmán szultán emlékhelyévé. A jelenleg rendelkezésre álló régészeti bizonyítékok szerint a 17. századi török emlékhely valóban a Törökdombon állt. Az ide kötődő számos monda és történet igazságtartalmát ugyanakkor az eddig előkerült régészeti bizonyítékok nem támasztották alá, de ennek oka részben a halom fokozatos pusztulása is lehetett. A mondának, miszerint a csata idején a janicsárok építették volna, az lehetett a szerepe, hogy a szultán hatalmát, a török sereg nagyságát eltúlzottan jellemezze, és a tájban idegen kiemelkedés születésére kézenfekvő és egyszerű magyarázatot adjon. A Török-kút újabb feltárása és a kút fenekén található régészeti maradványok feltárása adhat csak az emlékhely életéről további információkat. A keresztény kápolnára sem került elő eddig semmilyen régészeti bizonyíték, fizikai jellegének megismerésére is csak a kút feltárása kínálhat megoldást.

A Törökdomb a népi emlékezetben és modern emlékezeti funkciója

A helyi emlékezetben, a földrajzi névanyagban fennmaradtak helyek az 1526. évi csatára emlékeztetnek, ezek közé tartozik a Törökdomb is. A helyben beszélt nyelveken (horvátul, németül és magyarul) hasonló értelemmel megnevezett helyet Turski brig/Türkenhügel/Török halom/Törökdomb néven emlegetik. A helyi mondák szerint ez egy olyan mesterséges földhalom, melyet a török sereg emelt a csata idején, és ahol a feltételezések szerint oszmán győzelmi emlékmű is készült a régi hadiút és a Vizslaki-rét között. *Hünkár tepeszi* (Császár- vagy Szultándomb) néven ismert az a hely, ahonnan a monda szerint Szulejmán szultán a hadmozdulatokat figyelte.

A Török-kút/Török Kúttya a helyi monda szerint egy olyan kút, ahonnan csak a szultán ihatott, és ahol egy tilalmat megszegő katonát ki is végeztek.⁵⁶ Ivóvízvételi és pihenőhely volt az eszéki-budai út mentén a Vizslaki-rét szomszédságában, és a hagyomány a Törökdombhoz köti.⁵⁷

Úgy tartották, hogy a 19. században évente 8-10 „török” érkezett ide Eszék irányából, akik „*ott jajgattak, hajlongtak, majd ettek és teáztak, egész éjjel ottmaradtak*”.⁵⁸ A hagyomány az első világháborúval szakadt meg. A visszaemlékezések szerint a 19. században rendszeresen érkeztek erre a helyre „török” (illetve muszlim bosnyák) látogatók és imádkozással töltötték az időt. A látogatások leírása hasonló ahhoz, amit a Gül Baba türbénél Budapesten vagy az Idrisz Baba türbénél Pécsen hitelesen lejegyeztek.

⁵⁶ Szendrey Zsolt: Mohács a magyar folklórban. *Ethnografia* 34–35 (1924) 13.

⁵⁷ Hammer: *Geschichte*, III. 636–637.; *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI. Kıtap, 112–113.

⁵⁸ Pesti János: *Baranya megye földrajzi nevei*. Pécs, 1982. 489–490.

A Törökdomb a csata 1926. augusztus 29-én esedékes 400 éves megemlékezései kapcsán kapta a legnagyobb hazai és nemzetközi figyelmet. A közjogi méltóságok részvételével a mohácsi főtéren zajló központi ünnepség mellett a csatatéren is történt megemlékezés, mégpedig éppen az általunk vizsgált helyen. A Turán Társaság elnöke, Pekár Gyula volt miniszter és a társaság más tagjai vettek részt magyar oldalról, míg a török oldalt Ridvánbég-Oglu Hüszrev nagykövet és Dzsevád Oszmán bej attasé képviselte. A turáni török-magyar testvériség fontosságát hangsúlyozó beszédeket követően koszorúkat helyeztek el a dombon. Az eseményről beszámolt a korabeli sajtó és a filmhíradó is.⁵⁹

A Törökdomb fizikai jellemzői

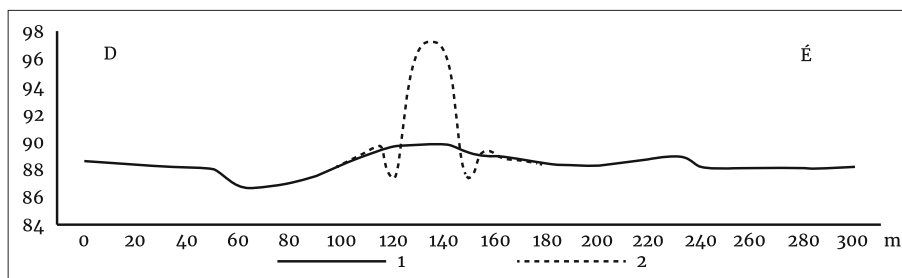
Az írott források elemzése és a régi térképek jellemzői alapján megállapítható, hogy a Törökdomb másfél évezreden át fontos, állandóan megújuló funkcióval rendelkező, katonai eredetű eleme volt a mohácsi síknak. Környezetének fizikai jellemzői a hely történelmi értelmezésének is fontos elemei.

A törökdombi építményeknek mindössze egy stilizált ábrázolásáról tudunk 1687-ből, ahol is Dunavár néven említik. Tanulmányunkban igyekeztünk a domborzati és környezeti adottságok figyelembe vételével rekonstruálni a mesterséges halmot a rajta elhelyezett építmények tömegének jelzésével.

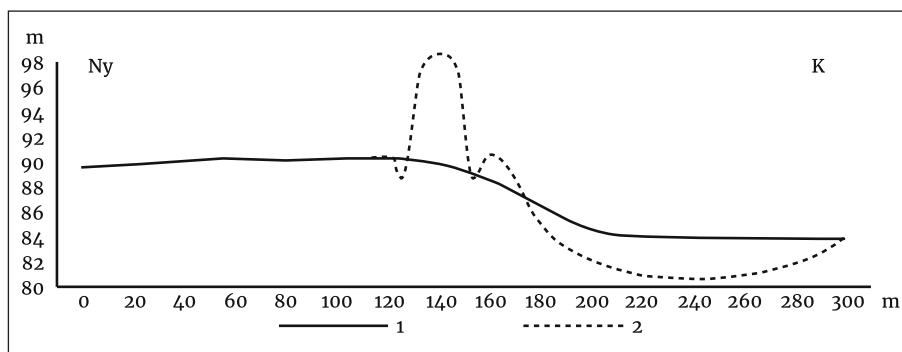
A tájra vonatkozó vizsgálataink alapján, és a lentebb látható rekonstrukciók révén arra a következtetésre jutottunk, hogy a római út mellett kialakított és sánccal körülvett halom (rajta az építményekkel) helyét az építő rómaiak tudatosan választották ki. Az út ezen a helyen megközelíti a Duna egyik ősi, elmocsarasodott folyómedrét. A *burgust* keleti oldalról a mocsár legmélyebb, át egyáltalán nem járható része védi. A síkság nyugatra szélesen terül el, és utak, szántók és települések is kialakultak rajta. A Duna menti ártéri, galériaerdőkkel és mocsarakkal jellemezhető térségekben ez a száraz, sík terület alkalmas nagyobb seregekkel végrehajtott katonai műveletekre, mint azt a középkori esetek bizonyították is. Így ennek a halomnak és rajta az erődített létesítménynek a kialakítása a tágabb térség megfigyelésére meglehetősen indokoltnak tűnik.

Az alább látható túlmagasított domborzati metszeteken (3. és 4. ábra) és a kreatív 3D rekonstrukción a Törökdomb közvetlen környezetét láthatjuk. A Törökdomb a pleisztocén korban kialakult ármentes terasz peremére épült. Ez mintegy 6-7 méterrel emelkedik a Duna keletre húzódó, mocsaras, a lecsapolások előtt átjárhatatlan ártere fölé. A két térszint markáns perem választja el egymástól, mely ezen a síksági területen nem megszokott, jelentős meredekségű lejtővel rendelkezik. Ezt a magas peremet a Duna alakította ki néhány tízezer évvel ezelőtt, majd később a fő ága egyszer keletre, máskor ismét a Mohácsi-sziget nyugati oldalára helyeződött át. A történelmi korokban a tavaszi áradások során az ártér minden évben víz alá került, de az év többi részében is táplálták a Törökdomb lábánál fekvő mélyebb, vízállásos részt a Kőlked felől érkező és Dályok felé tar-

⁵⁹ *Magyar Híradó* 132. szám, 1926. augusztus; *Pesti Napló* 195. szám, 1926. augusztus 29.

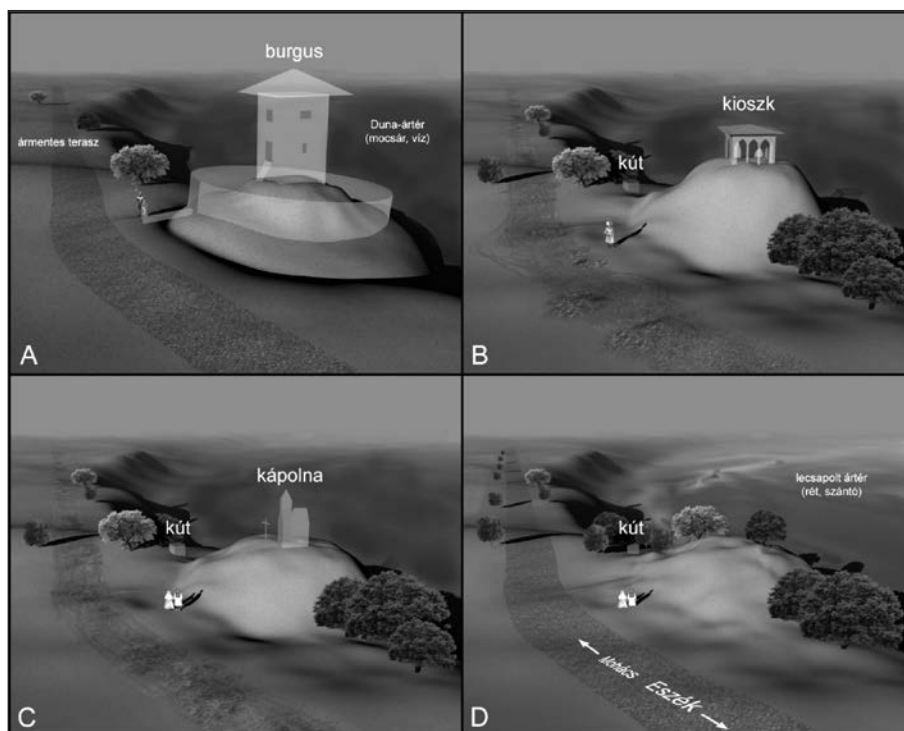
3. ábra. A Törökdomb és környéke észak-dél irányú metszete (Szerkesztette: Gyenizse Péter) Tízszeres túlmagasítással. Jelmagyarázat: 1 = a domborzat mai magassága; 2 = Törökdomb feltételezett maximális magassága és maximális árokmélysége

4. ábra. A Törökdomb és környéke kelet-nyugat irányú metszete (Szerkesztette: Gyenizse Péter) Tízszeres túlmagasítással. Jelmagyarázat: 1 = a domborzat mai magassága; 2 = Törökdomb feltételezett maximális magassága és maximális árokmélysége, valamint a korábbi évezredekben az ártér szélén húzódó holt Duna-ág eredeti becsült mélysége

tó erek lassan áramló vizei. Ez a régi Duna holtág-maradvány a lecsapolások és az intenzív szántóföldi művelés előtt valószínűleg a mainál is mélyebb és nagyobb kiterjedésű lehetett. Az említett holtág a római uralom időszakában és minden későbbi történelmi korban a jelenlegi helyén volt. A teraszperemet a történelmi korokban már nem mosta alá a Duna, attól távolabb folytak kisebb-nagyobb ágai. Ha jelentős oldalazó mozgást és pusztítást végzett volna a folyó itt az elmúlt kétezer évben, akkor ma nyomát sem találnánk a Törökdombnak. A teraszperem és a Törökdomb azonban ma már nem teljesen úgy néz ki, mint a megelőző évezredekben. A part természetes pusztulását egyre jobban segítette az emberi tevékenység is. A fák kivágása, a földkitermelés és a lecsapolt ártérre vezető közlekedési útvonalak kialakítása voltak ennek a fő tényezői. Ezért feltételezhetjük, hogy a Törökdomb keleti oldalán a lejtő ma már kevésbé meredek esésű, mint volt például a római időszakban. A lepusztult talaj és törmelék minden bizonnyal részt vett a holt meder mélységének csökkentésében.

A római uralom alatt a limes részét képező *burgus* pontos méreteit nem ismerjük, de analógiák alapján egy kisebb, kb. 10x10 méteres, négyzetes alaprajzú torony lehetett, ami

5. ábra. A Törökdomb és környékének stilizált 3D rekonstrukciója (Grafika: Gyenizse Péter)
 Jelmagyarázat: A = a római uralom időszaka; B = az oszmán uralom időszaka; C = a 17. század vége;
 D = a 19. század első fele

egy kb. 30 méter átmérőjű mesterségesen megmagasított dombon állt (5. ábra/A). A halom és az azt körülvevő árok átmérőjét a Duna-mappáció 1827-es térképlapjáról jól le lehetett mérni. Az őrtoronytól feltehetően néhány tíz méterre nyugatra húzódott nagyjából észak-dél irányban a Mursa–Aquincum közötti, kővel burkolt hadiút. Ezer évvel később, a török uralom alatt a környező táj hasonló jellegzetességeket mutatott. A hadiút is ugyanolyan fontos maradt, mint korábban, bár minősége bizonyára rosszabb lett. Egyes korabeli források szerint a Törökdombot a mohácsi csata idején hadvezetési vagy kilátópontnak használhatták. Később épült a tetejére a tanulmányunkban már említett kioszk (5. ábra/B). A törökellenes felszabadító háborúk után lassan benépesülő területen jelentős környezeti változások nem történtek. A vizsgált terület Földvár pusztához (*Prædium Földvár*) tartozott, és mind az ármentes teraszt, mind a vizslaki mocsaras területet részben legelőnek használták. A korábban említett ábrázolás szerint a 17. század végén a Törökdomb tetején egy kis kápolna állhatott (5. ábra/C). A 19. század első felének tájatalakító munkáit megörökítették a Duna-mappáció, a második katonai felmérés és az 1886-os kataszteri térkép lapjai. A vizslaki mocsaras árteret lecsapolták, a területét szántók és rétek foglalják el. Azonban a Duna-mappáció lapján megjelölték az „Ár határ”, azaz az árvízi elöntés határát a terasz alsó részén. Ez azt mutatja, hogy árvíz idején vízben állt az egész

ártér a 19. század első felében is. A Törökdomb környéki, magasabban fekvő teraszfelszíneket ez nem veszélyeztette, ott szántóföldek húzódtak a fasorral kísért, kövezett országút mellett. A Törökdombot ábrázoló ekkori térképeken már nem látható semmiféle építmény, de az ásott kút jelölése még megtalálható mellette. Emiatt szolgálhatott pihenőhelyül az úton járó embereknek. A dombot vagy halmot, amely elveszítette kultikus jelentőségét, elkezdték elhordani feltöltésekhez, építkezésekhez (5. ábra/D).

Azt a Papp Lászlótól származó feltételezést, hogy a Törökdombon 1526. augusztus 29-ét követően verték volna fel a szultáni sátrat,⁶⁰ B. Szabó János megismétli kitűnő munkájában.⁶¹ Ezt a lehetőséget azonban nem tartjuk valószínűnek. Figyelembe véve a halom fizikai adottságait – csupán 70 négyzetméteres sík, sátorozásra alkalmas terület volt a tetején –, nem kínált elegendő helyet a szultáni sátor felállítására. Szigetvári vizsgálatainkból is tudjuk,⁶² hogy a szultáni sátorkomplexum legalább 1500 négyzetméter kiterjedésű volt, a 70 négyzetméter a táborozási funkciók, sátorverés, személyzet biztosítása, őrzés stb. minimumára sem lehetett elég.

Összegzés

A Törökdomb a mohácsi csatatáj több mint 1500 éves, emberkéz alkotta és hangsúlyos eleme. A rómaiak a limes mentén kialakított út kitüntetett pontjain annak ellenőrzésére, felügyeletére megfigyelőtornyokat (*burgus*) emeltek. Ezek közé tartozik a mai Törökdomb halma is. A mintegy 30 méter hosszú és valamivel keskenyebb mesterséges halmot védelmi célú árok vette körül. A legalább 10 méter magas földhalom és a ráépített építmény jó rálátást biztosított az eszék–budai útra és a környező sík vidékre.

A római időköt követően is fennmaradt a hadiút (*via militaris*), és még jó ezer évvel később is használták. Minden bizonnyal ennek vonalát követve érkezett a csatatérre a Szulejmán vezette oszmán sereg 1526-ban. A halomnak a hagyomány is jelentős szerepet tulajdonít a csata megvívásában. A helyhez kötődő mondák, elmesélt történetek különböző lehetőségeket említenek vagy feltételeznek. Tartották olyan helynek, ahol a szultán imádkozott a győzelemért, uralkodói sátorozási helynek, vagy éppen a csatában elesett törökök temetőjének. Szilárd bizonyíték ezek egyikére sem áll rendelkezésre, sőt vizsgálataink arra mutatnak, hogy oszmán temetői vagy sátorozási hely funkciója nem lehetett. A hagyományos, utat ellenőrző és megfigyelési funkciójából leginkább az következhet, hogy megfigyelő pont volt, ahol a szultán valóban megfordulhatott (erre utal oszmán–török elnevezése, a *Hüünkár tepeszi*). Ennek viszont fizikai, régészeti lenyomata nincs, illetve nem is nagyon lehet.

Haszán budai beglerbég 1630–31-ben kutat ásatott és fából valamiféle építményt emeltetett a halom tetején. Egyes – egyelőre meg nem erősített – források szerint vala-

⁶⁰ Papp: A mohácsi csatatér.

⁶¹ B. Szabó: *A mohácsi csata*, 141.

⁶² *Szulejmán szultán Szigetváron*.

mikor derviseket is rendeltek oda, hogy rendszeresen imádkozzanak. Ez a megemlékezési gyakorlat párhuzamba állítható a turbéki szőlőhegyen emelt Szulejmán-emlékművel és szimbolikus sírépítményével.

A Császárdomb helyére vonatkozó különböző (mersei, nyárádi és sátorhelyi) elképzelések más és más csatahelyszín legitimitációját erősítik meg, így a feltételezések mögött nem a több irányba mutató adatok állnak (ilyenek nincsenek is), hanem az eltérő csatahelyszín feltételezése. A Törökdombot illető tudományos viták lezárására akkor nyílik lehetőség, ha egyértelműen tisztázódnak az 1526. évi csata területére vonatkozó szerkezeti kérdések, tehát a felvonulási útvonalak, az ütközet centruma és a két sereg táborozási helyszínei. Vizsgálataink alapján a Törökdomb nem más, mint maga a Császárdomb.

Az emlékezeti helyen emelt épületet 1687-ben keresztény kápolnává alakították át és szentelték fel, ugyanakkor, amikor a Szigetvár melletti Turbékon is a muszlim szakrális létesítményeket. Nem ismert, hogy a kápolna meddig maradt fenn és hogyan használták, de a 18. századi térképeken még hosszabb ideig jelölik, mígnem az 1770-es évekre a jelölés a térképekről eltűnik. A közeli sátorhelyi uradalom 1780-as évekbeli létesítésével, a csatatéri emlékkápolna 1816-os megépítésével az emlékezeti funkció a közeli Sátorhelyre került át. Az 1960–70-es években a mohácsi csata tömegsírijainak megtalálásával ez a funkció további megerősítést kapott.

A Törökdomb legendás helyként azonban fennmaradt. Az út mellett fekvő dombon a fák alatt árnyas pihenő és víz várta az utazókat a 18–19. században. Az oszmán időkre pedig már csak az időről időre felbukkanó török és boszniai muszlim zarándokok emlékeztettek. A 20. század első felében még jó megtartású és ép hely volt, az 1926-os, 400. évfordulós megemlékezések egyik fontos emlékezeti helyszíne lett. Ezt követően viszont az út kibővítése és az, hogy anyagát töltésnek használták a mohácsi építkezéseken, a megsemmisüléséhez vezetett. Maradványai kis mértékben ma is láthatók: részleges fennmaradását leginkább annak köszönheti, hogy az utóbbi időben háromszögelési pontként használták.

A forgalmas hadiút mentén fekvő halom kiemelkedő szerepet töltött be azon oszmán emlékhelyek körében, melyek a szent háború sikereire és Szulejmán szultán tetteire emlékeztették az igazhívőket, és a korabeli „propaganda” alapvető üzeneteit hordozták. Történetének mélyebb feltárása segíthet megérteni a 16–17. századi Oszmán Birodalom politikai mozgósításra és emlékezetpolitikára vonatkozó elképzeléseit és gyakorlatát.

